CHARLES MARSH

LICHT IN HET DUISTER

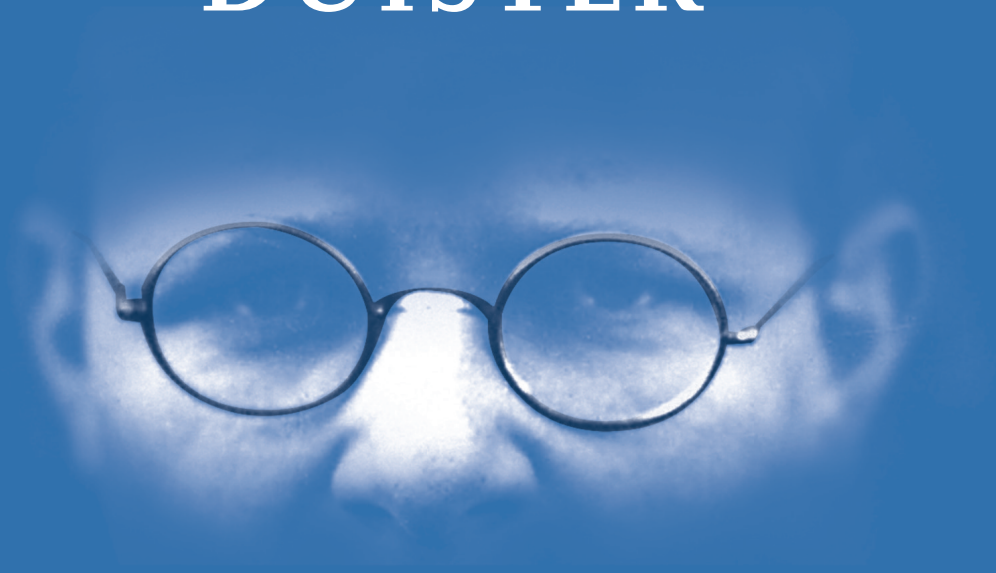

HET LEVEN VAN DIETRICH BONHOEFFER

Licht in het duister

Het leven van Dietrich Bonhoeffer

Charles Marsh

uitgeverij KOK

© 2015 Uitgeverij Kok
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.kok.nl

Oorspronkelijke titel:
Strange glory
Uitgegeven door Albert A. Knopf / New York
© 2014 Charles Marsh
This translation published by arrangement with Alfred A. Knopf, an imprint of The Knopf Doubleday Group, a division of Random House, LLC.

Vertaling: Linda Jansen (www.creativitekst.nl)
Omslagontwerp: Garage BNO
Opmaak binnenwerk ZetSpiegel, Best
ISBN 978 90 435 2405 6
ISBN e-book: 978 90 435 2406 3
NUR 700

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Fotoverantwoording:
Art Resource, New York: 11, 13, 19, 31, 53, 62, 78, 92, 96, 102, 150, 157, 161, 193, 197, 209, 258, 267, 292, 299, 313, 316, 346, 356, 359, 361, 366, 375, 388, 407, 428, 429, 450, 475, 477, 517; Album 188; bpk, Berlin 211; Schomburg Center, NYPL, 159 / Archief auteur: 42, 43, 399, 520 / Dietrich Bonhoeffer Manuscript Collection, Burke Library Archives: 165, 178, 179, 372 / Toni Burrowes-Cromwell: 301 / Library of Congress: 145, 181 / Mississippi Department of Archives and History: 183.

HOOFDSTUK 1

1906–1923

Kind van de Eeuwigheid

Als Dietrich Bonhoeffer in zijn kindertijd 's nachts niet kon slapen probeerde hij zich, samen met zijn tweelingzus Sabine, een voorstelling te maken van het begrip *eeuwigheid*. Langzamerhand werd het ritueel een spel. Door zich op het woord te concentreren maakten beide kinderen hun hoofd leeg van dingen die hen bezighielden.[1] Het gezin Bonhoeffer woonde destijds in een riante villa dicht bij de universiteitskliniek van Breslau. Iets verderop in noordelijke richting was een kerkhof en op dagen dat er begrafenissen plaatsvonden, keek de tweeling vanuit hun slaapkamerraam naar de door paarden voortgetrokken lijkkoetsen.[2]

Eeuwigheid. *Ewigkeit*.

Sabine vond het woord 'lang en gruwelijk'. Dietrich vond het majesteitelijk: een 'ontzagwekkend woord' noemde hij het.

Soms stelde hij zich voor dat hij, omringd door familie en vrienden, op zijn sterfbed lag en al in de deuropening van de hemel stond. Hij wist wat zijn laatste woorden zouden zijn. Soms repeteerde hij die hardop, hoewel hij het niet in zijn hoofd haalde ze aan iemand te vertellen.[3] Hij hoopte de dood te zullen verwelkomen als een gast die werd verwacht; hij wilde er niet door overvallen worden. Maar soms, als hij er bij het naar bed gaan van overtuigd was dat de dood die nacht zou komen, voelde hij zich licht in het hoofd en tolden de muren van zijn slaapkamer in de rondte, alsof hij de spil van een carrousel was. Hij stelde zich voor dat hij van broer naar zus rende, van vader naar moeder, schreeuwend om hulp. De inbeelding dat dit *nu*

---

[1] Sabine Leibholz-Bonhoeffer, geciteerd in Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*.

[2] Idem, p. 14.

[3] Sabine Leibholz-Bonhoeffer, geciteerd in Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*.

ging gebeuren – dat hij vannacht zou overgaan naar dat ontzaglijke mysterie – voelde zo reëel dat hij op zijn tong moest bijten om zichzelf gerust te stellen dat hij nog in het land der levenden was; dat hij nog pijn kon voelen zoals mensen doen. Op zulke momenten vreesde hij te lijden aan een 'ongeneeslijke angst'.[4]

Toen de tweelingen aparte slaapkamers kregen ontwikkelden ze een code om hun metafysische spelletjes te kunnen blijven spelen. Dietrich trommelde zachtjes met zijn vingers op de muur als 'waarschuwingssignaal' dat het weer tijd was voor gedachtespinsels over de eeuwigheid. Een klopje symboliseerde een nieuwe ingeving over dit plechtige thema en zo gingen de signalen over en weer, totdat een van hen de 'finale stilte'[5] ontdekte; meestal was dat Dietrich. Als het spel beëindigd was lag hij klaarwakker naar het enige licht in de kamer te staren, afkomstig van een door kaarsen verlichte standaard met een kruis dat zijn moeder op een tafeltje in de hoek had gezet.[6] 'Als ik ga slapen voor de nacht, houden veertien engelen rond mijn bed de wacht', zong ze als ze hem naar bed bracht. Het idee sprak hem erg aan: één engel 'gekleed in een witte cape' naast zijn bed, en andere die de wacht hielden over kinderen waar ook ter wereld.[7]

Dietrich geloofde dat dit nachtelijke ritueel hem ervoor beschermde om 'door de duivel verzwolgen te worden', schreef Sabine later, hoewel er in de geschriften die haar broer in zijn volwassen leven schreef, zowel de eerdere als de latere, weinig naar de duivel verwezen wordt.[8] De dood was iets wat hem eerder fascineerde dan angst inboezemde en angst voor de duivel was hem al helemaal zo goed als vreemd.[9] 'God wil niet dat mensen bang

---

[4] Bonhoeffer, 'Literaire poging over het thema van de "Dood"', in Bonhoeffer, *DBW*, deel 11, p. 396-97. *DBW* staat voor *Dietrich Bonhoeffer Works*, een serie in zestien delen met het werk van Dietrich Bonhoeffer.

[5] Sabine Leibholz-Bonhoeffer, *The Bonhoeffers*, p. 32.

[6] Sabine Leibholz-Bonhoeffer, geciteerd in Idem, p. 38-39.

[7] Christian Gremmels, Renate Bethge, e.a., in: Bonhoeffer, *DBW*, deel 8, p. 549.

[8] Sabine Leibholz-Bonhoeffer, geciteerd in: Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*.

[9] Maarten Luther ziet de Satan overal, zoals lezers van deze hervormer uit de zestiende eeuw kunnen bevestigen. Hij is de boosdoener achter slechte gedachten, corrupte pausen, onthutsende fysieke sensaties en andere onbekende en dubieuze zaken. Volgens Bonhoeffers tijdgenoot Paul Tillich is de Satan in de moderne psychologie om zeep geholpen, maar het 'demonische' manifesteert zich – in tegenstelling tot het

zijn', zou hij ooit zijn gehoor in een chique voorstad van Londen voorhouden. Gods enige verlangen is dat mensen zich 'met passie en honger uitstrekken naar barmhartigheid, liefde en … genade.'[10]

Anders dan de meeste theologen in de twintigste eeuw, was Dietrich Bonhoeffer niet de zoon van een voorganger. Hij werd op 4 februari 1906 in Breslau geboren als zesde van acht kinderen (zijn tweelingzus was nummer zeven) in een bijzonder talentvol, humanistisch gezin, dat de christelijke feestdagen liever in familie- en vriendenkring doorbracht dan in de kerk. 'Proppenschieters en soldaatjes!' schreef hij op zijn eerste verlanglijstje voor de Kerstman.[11] Later vroeg hij muziekinstrumenten, pakken, bonthoeden, overhemden en stropdassen, buitenlandse reizen, schoenen voor allerlei gelegenheden en de werken van Immanuel Kant en Georg Wilhelm Friedrich Hegel. Zijn wensen werden bijna altijd ingewilligd.

Dietrich en Sabine Bonhoeffer in 1914

Het gezin woonde aan de Birkenwäldchen Strasse 9 in Breslau, een rijke buitenwijk van Scheitnig. Aan de overkant van de straat lag een smal park in een bocht van de rivier de Alte Oder ten zuiden van de Dombrücke, dat zich uitstrekte tot de stedelijke dierentuin en de Bishofswälde. In noordelijke richting liep een smal pad door dichte naaldbossen naar het kerkhof en de psychiatrische kliniek waar Dietrichs vader werkte.

Sabine herinnerde zich een zomernamiddag dat haar tweelingbroer opeens verdwenen was toen ze werden geroepen om te komen

---

goddelijke – op ultieme wijze in een nooit eindigende dialectiek van creatie en vernietiging. In zijn vroegere geschriften en brieven besteedt Bonhoeffer weinig aandacht aan de duivel, maar later noemt hij Satan en zijn legioenen in één adem met Hitler, die ook de 'anti-Christ' wordt genoemd.

[10] Bonhoeffer, 'Preek over 2 Korintiërs 5:10, Londen, Dag van Inkeer, 19 november 1933', in: Bonhoeffer, *DBW*, deel 13, p. 330.

[11] Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*.

eten. Er heerste op dat moment een hittegolf in Neder-Silezië. Dietrich, met zijn gebruinde huid en 'weelderige bos vlasblond haar' een opvallende verschijning, had achter in de tuin lopen *spazieren* om aan de muggen te ontkomen. Hij had ten slotte zijn toevlucht genomen in een tuingrot ver weg in het overwoekerde veld, tussen de rozenheg en de omheining rond het perceel. Toen het kindermeisje op de veranda het sein om te komen eten herhaalde, gaf Dietrich geen kik. De hitte en het invallende duister deerden hem niet. Hij voelde zich prima op zijn gemak in de eenzaamheid van zijn geheime plekje in de zomertuin.[12]

Het huis stond op de oostelijke oever van de Alte Oder, dicht bij een klinkerpad dat overging in een ander bosje. De woning had dikke muren, smalle ramen en ranke torenspitsen. Het metselwerk werd verlevendigd door bogen en kraagsteen. In de pinakels, overstekken en dakspanten waren gotisch-barokke elementen verwerkt. Met zijn schilddak en beschutte veranda en zijn dak-, puntgevel en gewelfde ramen deed het gebouw denken aan een Nederduitse boerderij, die op tamelijk grillige wijze naar alle windstreken was uitgebouwd.

Afgezien van de rozenperken en een kleine moestuin, beide met zorg onderhouden, werd in de achtertuin volgens de heersende trend de natuur de vrije loop gelaten. Er scharrelden hennen en haantjes over het erf en de overwoekerde tennisbaan. Schapen en geiten struinden vrijelijk de stallen in en uit en, als de deuren openstonden, zelfs tot in het huis. De moeder van Dietrich hield een kinderboerderij met 'konijnen, cavia's, tortelduiven en eekhoorntjes', een terrarium met hagedissen en slangen, en 'verzamelingen van vogeleieren en geprepareerde kevers en vlinders'.

Dietrichs vader en oudere broers hadden onder de schaduw van een lindeboom een boomhut op donkere palen gebouwd. Het geraamte was gemaakt van latwerk en er was een klein podium voor sketches. In een andere zomer hielp Dietrich zijn oudere broers een ondergrondse gang tussen het prieel en een zwerfkei te graven. Achter de drie are grond van de familie Bonhoeffer lag wat de kinderen uit de buurt 'de wildernis' noemden. Het landschap glooide licht naar de rivier en een veenpoel, waar de kinderen Bonhoeffer algen, wormen, brulkikkers en hagedissen verzamelden voor hun terraria en waar ze allerlei dingen opraapten om te bestuderen onder de microscoop.[13]

---

[12] Sabine Leibholz, 'Childhood and Home', p. 19.

[13] Bonhoeffer, *DBW*, deel 7, p. 90.

Paula Bonhoeffer met haar acht kinderen

Het nieuws dat de familie ging verhuizen naar Berlijn – meer dan driehonderd kilometer van Breslau – kwam voor de kinderen als een verrassing en lokte het nodige gefoeter uit. In 1912, het jaar waarin Dietrich zes jaar werd, kreeg Dr. Karl Bonhoeffer een leerstoel neurologie en psychologie aangeboden aan de Friedrich-Wilhelms-Universiteit in Berlijn. Het was een prestigieuze functie, waarin hij ook de supervisie had over het ziekenhuis voor psychiatrische aandoeningen en zenuwstoornissen.[14] In Breslau, met Nobelprijswinnaars Max Born, Erwin Schrödinger, Fritz Haber en Otto Stern in zijn gelederen, had Karl Bonhoeffer al een zeer respectabele positie bekleed.[15] Behalve het vooruitzicht op een hoger salaris en 'meer mogelijkheden' voor de ontwikkeling van de kinderen, was in Berlijn ook zijn klinisch onderzoek meer in beeld. Bovendien bood deze metropool met ruim twee miljoen inwoners een enorm potentieel voor de bestudering van gevallen van hysterie en verslaving.[16]

Het gezin huurde in eerste instantie een woning in de Brückenallee, een straat die er nu niet meer is. Deze bevond zich dicht bij de Tiergarten, het voormalige koninklijke jachtlandgoed dat een nationaal park geworden was en waar Dietrich en Sabine de kinderen van de keizer misschien buiten zouden zien spelen. Vier jaar later kocht Dr. Bonhoeffer een 'Gründerzeit Villa' van drie verdiepingen in Grunewald. Deze voorstad van Berlijn was het geesteskind van Otto von Bismarck, de eerste kanselier van het Duitse

---

[14] Sabine Leibholz-Bonhoeffer, *The Bonhoeffers*, p. 11.

[15] Haber zou later de supervisie voeren over de research van Karl-Friedrich Bonhoeffer bij het Max Planck Instituut.

[16] Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*.

Rijk, die een groot perceel met oorspronkelijke vegetatie had gereserveerd om er een residentieel district te ontwikkelen. Grunewald, ofwel het 'groene woud' was met zijn kolonie van grote buitenhuizen met een diversiteit aan architectonische stijlen de ideale 'plattelandsenclave', die een landelijke uitstraling had met de stedelijke voorzieningen onder handbereik, maar op afstand van de minder appetijtelijke aspecten van de stad. Wetenschappers, politici, professoren, regisseurs en filmsterren, financiers en industriëlen paradeerden allemaal over dezelfde lommerrijke boulevards en kwamen elkaar tegen op buurtavondjes.[17] De klinkerstraatjes lagen in het schaduwdak van linden en berken. De bosgebieden die zich in zuidelijke richting uitstrekten leken de royaal geproportioneerde kavels van de wijk als het ware te omarmen. De schrijver Christopher Isherwood, die in de jaren twintig van de twintigste eeuw een flat huurde in een lawaaierige, stedelijke arbeiderswijk, noemde Grunewald een 'miljonairsslop'.[18]

De Bonhoeffers raakten snel gewend aan hun nieuwe huis aan de Wangenheimstrasse 14. Het was kleiner dan de villa die ze in Breslau hadden gehuurd, maar het was elegant, gebouwd in de stijl van een klassiek Duits landhuis met een modern spantendak, een boogkoekoek en een voorgevel van klinkerstenen. Er hoorde ook een grote tuin bij, het huis had een grote veranda die uitkeek op de tuin, en er was een kantoorsuite voor het kliniekje aan huis van Dr. Bonhoeffer.[19] Bij mooi weer kon je binnen door de open ramen flarden van muziek horen die in de tuin vol sleutelbloemen en jonge adelaarsvarens werd gemaakt.[20] 'Een onopvallende luxe en een ongebreideld gevoel voor schoonheid en gerief', schreef Bonhoeffer in zijn onvoltooide autobiografische roman. 'Het was niet zozeer de impact van elk afzonderlijk object dat het oog streelde en het hart verwarmde, maar vooral de uitbundige zorg die aan het geheel was besteed.'[21]

De vloeren van onbewerkt cederhout, met de hand gemaakt volgens de hoogste Duitse maatstaven, zagen er doorleefd uit. Bij de entree lag een 'dikke, gevlochten mat op de parketvloer', omdat de vrouw des huizes, Paula Bonhoeffer, 'het niet nodig vond dat de kinderen over Perzische ta-

---

[17] Schlingensiepen, *Dietrich Bonhoeffer*, p. 12.

[18] Isherwood, *Goodbye to Berlin*, p. 16.

[19] Met dank aan Theresa Clasen, Kerry Moror en Mark Rylander voor architecturale en historische achtergrondinformatie over Berlijn-Grunewald en Duitsland in het fin de siècle.

[20] Dit was ook het geval in de woning van Max Planck, één huizenblok verderop in dezelfde straat. Herman, *Max Planck Monographie*, n.p.

[21] Bonhoeffer, *DBW*, deel 7, p. 89-90.

pijten zouden rennen zolang ze nog niet wisten wat voeten vegen was.' Er golden simpele maar krachtige regels, gericht op een duurzaam leven van het kwalitatief hoogstaande hout en de accessoires. Achter de hal was een enorme woonkamer van twintig meter breed en vijfentwintig meter diep, die in het gezin Bonhoeffer simpelweg *das Zimmer* of, indien nodig, *das grosse Zimmer* ('de grote kamer') werd genoemd, maar nooit *der Salon*, 'de salon', wat Paula pretentieus vond klinken. Er was een massieve houten eettafel met inkervingen aan alle kanten, waar de twaalf stoelen van donker Beiers hout makkelijk omheen konden staan. Op het buffet stond een antiek zilveren doosje met chocolaatjes waaruit Julie Tafel Bonhoeffer, de grootmoeder van de kinderen, de jongsten af en toe trakteerde. Tot ze in 1925 met haar huishoudster naar Berlijn verhuisde, had ze in Tübingen gewoond.

In de ruime kamers op de benedenverdieping hingen familieportretten en sobere landschapsschilderijen, waarvan de meeste momenteel in de *Neue Pinakothek* van München en in de *Kunsthalle* van Hamburg hangen. Er waren enkele schilderijen bij van Franz von Lenbach, de gebroeders Achenbach en Johann Wilhelm Schirmer. Het grootste deel was echter geschilderd door Dietrichs oudoom, Leopold Graf von Kalckreuth, en diens vader, Stanislaus Graf von Kalckreuth. Dietrich hield het meest van het portret van zijn overgrootvader, August von Hase, dat boven een hoeksofa hing. Het bejaarde collegehoofd, die tientallen jaren een gerenommeerd hoogleraar kerkgeschiedenis in Jena was geweest, staat afgebeeld voor een crucifix met een lege zandloper in zijn hand.[22]

Paula, geassisteerd door een legertje bedienden – kamermeisjes, huishoudsters, een kok, een tuinman, voor elk van de oudere kinderen een gouvernante en een kindermeisje voor de kleintjes – werd geroemd om haar goed bestierde, comfortabele en gemoedelijke huishouding. Na de verhuizing naar Berlijn werd er ten behoeve van de particuliere kliniek van Dr. Bonhoeffer ook een receptionist aangesteld, die zijn intrek nam in twee zijvertrekken op de begane grond, daarnaast werd er een chauffeur aangesteld.[23]

De eerste Duitse afstammelingen van het Nederlandse geslacht Van den Boenhoff vertrokken in 1513 uit Nijmegen en vestigden zich als goudsmeden, bestuurders en grootgrondbezitters in Schwäbisch Hall. Op het familiewapen staat een leeuw met bonen in zijn klauw tegen een blauwe ach-

---

[22] Idem, p. 85-87.

[23] Sabine Leibholz, 'Childhood and Home', p. 20.

tergrond. 'Boenhoff' staat ruw vertaald voor 'bonenhof'. Tegen het eind van de achttiende eeuw namen afstammelingen van de familie prominente posities in als juristen en artsen en als theologen in de Lutherse Kerk.[24]

Karl Bonhoeffer was de zoon van rechter Friedrich Ernst Philipp Tobias Bonhoeffer, een advocaat, die het grootste deel van zijn leven werkzaam was geweest als voorzitter van het provinciale hof in Ulm.[25] Hij was een eigengereide en afstandelijke persoonlijkheid, een 'fervente vijand van alles wat buitenissig en onnatuurlijk' was.[26] Hij verfoeide treinen en bussen en vond dat, gezien alle overstaptijden en overig oponthoud, elke reis van zestig kilometer of minder het beste te voet kon worden afgelegd. Dit hield in dat Karl en zijn broers en zussen altijd veertig kilometer moesten lopen als ze in de vakantie van Tübingen naar hun grootouders in Stuttgart gingen. De rechter maakte elk voorjaar in zijn eentje een trektocht door de Zwabische Alpen, steevast gewapend met een jutezak vol radijszaad die hij op zijn Johnny Appleseeds uitstrooide. In het najaar ging hij er weer naartoe om de oogst binnen te halen.

Karl Bonhoeffer had zijn vaders precisie en gereserveerdheid geërfd, maar naar verluidt niet zijn korte lontje. Hoewel hij vriendelijker overkwam dan de rechter, eiste Karl zeker zo veel van zijn kinderen als hij van zichzelf eiste. Dat gold met name voor de manier waarop ze zich uitdrukten en hun gedachten formuleerden. Hij verwachtte nauwkeurige en afgewogen observaties en duldde geen 'spontane uitingen' of gescherts in zijn huis. Een kind dat iets wilde zeggen in het bijzijn van volwassenen, deed er goed aan om zijn of haar woorden met zorg te kiezen. Niet dat Karl geen interesse had in de mening van zijn kinderen, maar hij had vooral plezier in heldere argumentatie. Hij moest niets hebben van een in de haast gemaakte of ondoordachte opmerking. Hij kon zijn kinderen bij de les brengen door nadrukkelijk te vragen: '*Was sagst du*?', 'Wat zeg je?'[27] Hij heeft waarschijnlijk zelden of nooit met stemverheffing gesproken, maar een knuffel of kus voor zijn kinderen was een zeldzaamheid.[28]

Karl huldigde een verlicht scepticisme met betrekking tot het miraculeuze en het bovennatuurlijke, en iedere opvatting die op gespannen voet stond met de wet van de logica. Hij tolereerde het godsdienstonderwijs dat zijn

---

[24] Bethge, *Bonhoeffer: Zijn leven in beeld*, p. 14.

[25] Bosanquet, *The Life and Death of Dietrich Bonhoeffer*, p. 19.

[26] Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*.

[27] Bethge, 'Dietrich and Marie', p. 14.

[28] Sabine Leibholz-Bonhoeffer, *The Bonhoeffers*, p. 58.

vrouw de kinderen gaf in beperkte porties en alleen voor zover het een nuttig doel diende. Na bijna twintig jaar in de empirische neurologie en psychiatrie te hebben gefunctioneerd, was hij godsdienst gaan zien als een instrument dat sommige mensen kon helpen hun leven op orde te krijgen en te houden, hoewel hij van mening was dat er betere alternatieven bestonden. Hij ging niet met zijn vrouw en kinderen naar de Lutherse kerk in Grunewald die zij af en toe bezochten en hield zich afzijdig bij door Paula georganiseerde bijeenkomsten waar zij onder pianobegeleiding hymnen zong, terwijl de gasten genoten van koffie met gebak.[29] Paula maakte van de religieuze vorming van de tweeling meer werk dan ze bij de oudere kinderen had gedaan, wellicht omdat zij oog had voor de spirituele belangstelling van de jongen. Karl Bonhoeffer had geen bezwaar tegen doop- en belijdenisplechtigheden – als daar een voorjaarstuinfeest bij kwam kijken was hij er zelfs enthousiast over – maar hij gaf er de voorkeur aan om de rustdag op zijn eigen manier in te vullen. Hij had de gewoonte om zijn gezin na de avondmaaltijd bijeen te roepen in de bibliotheek om verhalen, gedichten en brieven voor te dragen. Zijn favorieten waren Theodor Fontane en Friedrich Schiller, hoewel hij ook voorlas uit werk van Fjodor Dostojevski, Hermann Hesse en Fritz Reuter, de populaire kroniekschrijver uit de negentiende eeuw die het leven op het platteland beschreef. Dit schonk meer intellectuele bevrediging dan religie of psychoanalyse, waarop hij forse kritiek had vanwege de omslachtige woordkeus en speculatieve overdaad die hij zo onverteerbaar vond.[30] 'Ik begrijp daar helemaal niets

---

[29] Bethge, 'Dietrich and Marie', p. 14.

[30] Als voorstander van empirische psychologie en neurologie bleef Dr. Bonhoeffer voorzichtig – 'scherpzinnig en kritisch van nature', aldus zijn collega Robert Gaupp – in het behandelen van verslaving, depressie en hysterie. De biograaf van Sigmund Freud, Ernest Stanley Jones, verklaarde dat onder het leiderschap van Karl Bonhoeffer de Universiteit van Berlijn een 'bastion tegen Freudiaanse en Jungiaanse psycho-analyse' werd. Maar Karl Bonhoeffer wist bepaalde inzichten van de praktijk van de psychoanalyse wel naar waarde te schatten, namelijk de objectieve en intensieve aandacht voor mentale ziekten, 'vergezeld van stringente observatie'. Evenals zijn mentor aan de Universiteit van Breslau, Carl Wernicke, richtte Karl Bonhoeffer zich op de symptomen van bewustzijnsaandoeningen zoals hysterie en delirium. Karl Bonhoeffer was echter beslist geen onpersoonlijke, afstandelijke arts. Het trof Sabine eens hoeveel vrijer haar vader met zijn patiënten was dan met zijn eigen kinderen. In zijn gezin was hij minzaam, veeleisend en gereserveerd; in zijn relaties in het ziekenhuis toonde hij zich, behalve betrokken, 'empathisch en begripvol'; op hun beurt waren zijn patiënten erg op hem gesteld.

van', zei hij eens met een zucht nadat zijn vrouw het kerstverhaal uit het Evangelie volgens Lucas had voorgelezen.[31] Verhalen vertellen over engelen en maagdelijke geboortes liet hij maar al te graag aan haar over.

Paula Bonhoeffer was de dochter van Karl Alfred von Hase en Clara Gräfin von Hase, geboren Gräfin Kalckreuth. Karl Alfred was kapelaan van de keizer geweest in de Potsdam Garrison Kirche, evenals zijn vader, de eerdergenoemde prominente kerkhistoricus. Qua uiterlijk vormden Paula met haar blauwe ogen, blonde haar en open, ontwapenende uitstraling en haar echtgenoot Karl met zijn samengeknepen lippen en melancholische oogopslag, een opvallend contrast.[32]

Tot de verhuizing naar Berlijn had Paula de kinderen zelf onderwezen in een lokaaltje waar een schoolbord en tafeltjes stonden. In 1894 had ze via het staatsexamen haar onderwijsbevoegdheid gehaald en was ze gekwalificeerd om les te geven in het middelbaar en hoger meisjesonderwijs. Ze was uitstekend en breed geïnformeerd op het gebied van onderwijs en educatie. Haar opvattingen waren gestoeld op het werk van progressieve opvoeders en het nieuwste onderzoek op het gebied van morele en ontwikkelingspsychologie. Ze had een voorliefde voor Rudolf Steiner, de oprichter van de Waldorf School in Stuttgart, die individuele bewustwording aanprees als de sleutel tot een goed geïnformeerde geest. 'De Duitsers breken twee keer in hun leven hun ruggengraat', placht Paula te zeggen. 'De eerste keer op school, de tweede keer in het leger.'[33] Het enige dat ze van kinderen eiste was dat ze in alles getrouw waren en dat ze zich beheerst gedroegen in de omgang met anderen. Voor morele missers werden ze ter verantwoording geroepen, maar Paula verwachtte niet dat ze zich gedroegen als volwassenen. Leugens werden bestraft, maar aan scheuren in hun kleren, barsten die per ongeluk in ruiten werden gegooid en zelfs vertrapte rozenstruiken, werden nauwelijks woorden vuil gemaakt.[34] Paula wilde graag dat haar kinderen vierkant achter hun idealen zouden staan en dat ze zouden genieten van de zegen van vriendschappen. Discipline en orde dienden om tot een vrijmoedige houding van verkenning en onderzoek te inspireren.

Ze kweet zich niet alleen uitstekend van het opvoeden van acht kinderen en het aansturen van een tienkoppige huishoudelijke staf, ze was ook gek op het organiseren van grote partijen en gala's. Niet alleen in Grune-

---

[31] Bethge, *Dietrich Bonhoeffer.*

[32] Sabine Leibholz-Bonhoeffer, *The Bonhoeffers*, p. 10.

[33] Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: Zijn leven in beeld*, p. 14.

[34] Leibholz, 'Childhood and Home', p. 19-20.

wald, maar in het hele Berlijnse *Bildungsbürgertum*, de beter opgeleide hogere middenklasse, stond ze bekend als een voortreffelijke gastvrouw.[35] Ze hield kostuumfeesten en sketch- en muziekavonden. Dietrich genoot van alle voorbereidingen, de praalvertoning, het maken van de uitnodigingen, de versieringen aanbrengen en het opstellen van de podiumattributen. Samen met zijn moeder selecteerde hij de muziek en de sketches. Met zijn zussen oefende hij zijn tekst en danspasjes. Paula had een houten kist vol met pruiken en kleurige zijden stoffen. Zijn outfit was altijd een heel serieuze zaak. Als klein kind droeg hij graag een witte feestjurk met 'een blauwe, zijden petticoat eronder'.[36] Later kwam hij bij een kostuumfeest in het huis aan de Wangenheimstrasse een keer verkleed als Cupido en schoot stompe pijlen af op jonge stelletjes.[37]

Karl en Paula Bonhoeffer, circa 1930

Ondanks hun verschillen in achtergrond en temperament, zaten Karl en Paula Bonhoeffer op één lijn wat betreft principiële gezinsaangelegenheden. Ze waren allebei niet onder de indruk van het modieuze (of 'trendy') advies dat ouders de beste vrienden moesten worden van hun kinderen. Geen van beiden paste lijfstraffen toe. Als een kind vraagtekens had bij een beslissing, werd het aangemoedigd om zijn of haar bedenkingen te uiten en die goed te onderbouwen. Hoewel Paula toegankelijker was dan Karl, viel er beslist niet met haar te spotten.[38] Zo bracht ze de kinderen met betrekking tot godsdienstige rituelen een gracieuze en goedgekozen, maar plichtsgetrouwe lutherse vroomheid bij. (Bonhoeffer had misschien zijn moeder wel in gedachten toen hij in een zelfverzonnen toneelstukje een hoffelijke vrouw van middelbare leeftijd neerzette, die alleen naar de kerk ging vanuit een

[35] Sabine Leibholz-Bonhoeffer, *The Bonhoeffers*, p. 8-9.

[36] Sabine Leibholz, 'Childhood and Home', p. 19.

[37] Idem, p. 40.

[38] Bethge, 'Dietrich and Marie', p. 14.

'gezond plichtsbesef', en het 'schijnheilige gezwets' van 'een oude windzak van een voorganger' lijdzaam onderging.)[39] Paula had net zo'n onwankelbaar vertrouwen in de wetenschap als haar man en aarzelde nooit om medicatie toe te dienen als een van de kinderen iets mankeerde. Net als zijn broers en zussen maakte Dietrich indien nodig dankbaar gebruik van pijnstillers, slaappillen en zelfs stimulerende middelen voor een extra oppepper midden op de dag (of om wakker te blijven zodat hij een opdracht kon afronden). Hij ging nooit zonder een flink arsenaal medicijnen in zijn toilettas op reis. Een frequente bezoeker gaf later aan dat hij nergens zo royaal met pillen geschoven zag worden als in het huishouden van de familie Bonhoeffer.

Het zou voor Dietrich een hele uitdaging worden om zijn eigen stempel te drukken tussen zijn vele getalenteerde broers en zussen. De oudste, de in 1899 geboren Karl-Friedrich, had een natuurlijke aanleg om complexe wetenschappelijke kwesties met uitzonderlijk gemak te doorgronden.

In het tweede kind, Walter, geboren in hetzelfde jaar, bleek een begenadigde jonge auteur en natuurkenner te zitten.[40] Klaus, geboren in 1901 en qua leeftijd de broer die het dichtst bij Dietrich stond, had een vrije, maar wel met een scherp analytisch vermogen begiftigde geest. Hij kreeg ooit een slecht cijfer voor scheikunde, omdat hij tijdens de les weigerde een boek van Hegel weg te leggen.

Bonhoeffers oudste zus, de in 1902 geboren Ursula, had haar vaders toewijding voor klinische wetenschap geërfd en studeerde sociologie tot ze op 21-jarige leeftijd in het huwelijk trad. Na Ursula kwam Christine, in 1903, die net als haar broer Walter een natuurliefhebster was en cum laude een graad haalde in dierkunde. De achtste en jongste, Susanne, kwam drie jaar na de tweeling, in 1909. Ze was emotioneel al op jonge leeftijd een uitzonderlijk rijpe, volwassen vrouw met een groot inlevingsvermogen. Het is dat Susanne haar roeping vond als echtgenote van een voorganger, anders had ze heel goed in haar vaders voetsporen kunnen treden met de uitoefening van een medisch beroep.[41]

Al op jonge leeftijd was Dietrich zich bewust van zijn aristocratische komaf en het daarmee gepaard gaande *noblesse oblige*. Het stoorde hem evenwel niet om zowel egoïstisch als moedig over te komen (of door klasgenoten soms arrogant genoemd te worden) als hij zich hard maakte voor zaken die hij als juist en correct beschouwde. 'Niemand durfde hem een stro-

---

[39] Bonhoeffer, *DBW*, deel 7, p. 74.

[40] Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*.

[41] Sabine Leibholz-Bonhoeffer, *The Bonhoeffers*, p. 49-50.

breed in de weg te leggen als hij voor iemand in de bres sprong', zou hij later in zijn onvoltooide autobiografische roman over zijn alter ego schrijven. 'Dan vocht hij als een leeuw en was hij een geduchte tegenstander.' Misschien had hij wel onderkend dat zijn motivatie om op te treden 'niet zozeer voortkwam uit liefde voor het individu, maar uit een diep verankerd verantwoordelijkheidsbesef'.[42] Maar, zo zei hij tegen zijn ouders, zijn kameraden waren te kortzichtig om zijn uitmuntendheid te herkennen en zagen scheel van jaloezie. De zonde van de trots zou pas later in zijn leven een item voor spirituele correctie worden. In zijn schooltijd beschouwde Bonhoeffer zijn superieure intellect als een vaststaand gegeven.

Zijn onvermogen om de prestaties van Maria Weigert, 'het Joodse meisje', naar de kroon te steken, was daarom des te irritanter. Maria Weigert woonde vlak bij het gezin Bonhoeffer in Grunewald. De docenten dweepten met haar: 'Mooi, briljant en energiek.' Dietrich wenste dat zijn status als de beste van de klas niet steevast werd gekoppeld aan de toevoeging 'van de jongens'.[43] Als dochter van een rechter in Berlijn en erfgename van een Duits bankenfortuin, bleef Weigert op alle fronten zijn meerdere. Dat hij haar bovendien overal tegenkwam, maakte het er niet beter op. Zelfs in de Individualist Club zochten de families Weigert en Bonhoeffer elkaar vaak op. Soms maakten de gezinnen met andere vrienden uit Grunewald op zondagmiddag een uitstapje naar de Müggelsee, een nabijgelegen meer. Gehuld in stoere country kleding trof men elkaar op het station van Halensee; de vrouwen in Beiderwand jurken, de mannen in knickerbocker, wijde jassen en hoge veterschoenen. Gewapend met allerlei eetgerei, manden met voedsel, gitaren en andere parafernalia nam het gezelschap soms een hele wagon van de regionale boemeltrein in beslag.[44]

Op een in 1921 gemaakte foto van de Grunewalder leerlingen in hun klaslokaal, zit de donkerharige Maria – een van slechts drie meisjes in deze klas – ontspannen en met een zelfverzekerde glimlach achter haar tafeltje. Ze draagt een witte bloes met donkere strik en een donkere rok. Hoewel Dietrich drie jaar jonger is, nog maar net een tiener, lijkt hij met zijn brede schouders en vierkante kop zijn stoel al ontgroeid. Met hem vergeleken vallen de jongens die naast Dietrich zitten bijna in het niet.

Een jaar na de verhuizing naar Berlijn kocht het gezin Bonhoeffer een vakantiehuis in Friedrichsbrunn, een dorp op de oostelijke helling van het

---

[42] Bonhoeffer, *DBW*, deel 7, p. 127.

[43] Bonhoeffer, *DBW*, deel 9, p. 29, 31, 33.

[44] Teresa Classen, in een gesprek met de auteur.

Harzgebergte. Het huis in de drukke wijk Tiergarten werd gewoon aangehouden. De kinderen waren er in het begin bepaald niet enthousiast over. Het vertrek uit Breslau was al erg genoeg geweest. Met het onderkomen in het groene Grunewald nog in de schoot der toekomst verborgen, werden de kinderen nu ook nog beroofd van hun landelijke vakantieplek in Wölfelsgrund; een heerlijk plekje met fruitbomen, een groot weiland en een koel waterstroompje, verscholen in een vallei vlak bij de grens met Bohemen. In plaats daarvan waren ze nu veroordeeld tot een oude jagershut in een onbekende regio. Om in Friedrichsbrunn te komen moest je eerst drie uur met de trein naar Blankenburg en vervolgens nog een half uur heuvelopwaarts in twee paardenkoetsen door een dicht dennenbos dat het gehucht omzoomde. De kinderen hadden echter al snel de pluspunten van het oostelijke Harzgebergte ontdekt: fantastische skimogelijkheden in de winter, weelderige groene berghellingen in het voorjaar en koele avonden in de zomer.

De regio kende ook een rijke literaire historie en in de bibliotheek van het nieuwe huis werd een speciale sectie voor lokale auteurs ingericht. Theodor Fontane had in het nabijgelegen Thale gewoond, het middeleeuwse dorpje waar zijn roman *Cécile* zich afspeelt. Na een jaar vol ongenoegen over zijn universitaire studies hield een jonge, rusteloze Heinrich Heine er een dagboek bij over zijn omzwervingen door de bergen.[45] *Die Harzreise* verhaalt van 'gouden zonnestralen' en 'feestelijke sprankelingen' die door 'het dichte groen van de wouden dansen' en 'twitterende vogels', 'ruisende bomen' en 'kabbelende waters'. Heine ondervond 'een sensatie van onzegbare zaligheid', door 'groene bomen, gedachten, vogelenzang, melancholie, hemelblauw, herinnering en aroma, met elkaar verweven in zoete arabesken'.[46]

Dietrichs eigen geschriften, die een eeuw na die van Heine tot stand zijn gekomen, ademen eenzelfde uitbundigheid en verlangen uit. De ochtenden bracht hij door met lezen, schrijven en pianospelen. 's Middags trok hij de bergen in om te wandelen of weg te dromen. Als Paula met Sabine en Dietrich meeging, luisterde hij geboeid naar wat ze te vertellen had over literatuur, muziek, familieaangelegenheden of educatieve kwesties, terwijl de herten om hen heen liepen te grazen in de middagzon. Het drietal volgde vaak een steil pad naar een rots genaamd Dennenheuvel. Door een opening in de heidestruiken keken ze toe hoe de zon onderging achter de 'verre wouden' en beboste weilanden. Op Dennenheuvel stonden een paar bank-

---

[45] *De Harzreis* werd gepubliceerd in boekvorm als onderdeel van *Reistaferelen I.*

[46] Heine, *De Harzreis*, p. 65, 82.

jes van berkenhout tegen een houten kruis met een inscriptie uit het Oude Testament: 'De zielen van de rechtvaardigen zijn in Gods hand, geen marteling kan hun deren.'[47]

In de zomermaanden bestudeerde en catalogiseerde Dietrich de wilde paddenstoelen die hij op de open plekken en weilanden verzamelde. Hij schepte er een 'hartstochtelijk genoegen' in om ze behoedzaam uit de grond te plukken en hun soortnaam te inventariseren.[48] Op dagtochten naar Bergrat-Müller-Teich nam hij lege blikken mee om ze in te bewaren en regelde met zijn oudere zus Christine dat zij ze klaar zou maken voor de lunch. Een zwerfkei op een hooggelegen veld diende als tafel, waaraan Dietrich en zijn broers en zussen zich tegoed deden aan 'heldergele cantharellen; donkerbruine kastanjechampignons; gevederde parasolpaddenstoelen'; en 'mooie, blauwe tricholomae, oranje zwammen; en ontelbare puntige Marasmussen'; en desnoods 'winterharde, eetbare porcini', die Christine serveerde met nieuwe aardappeltjes en bruin brood. Als Dietrich met volle teugen genoot van dit simpele maal en 'de energie van woud, zon, water, elkaars gezelschap … en de vrijheid', ervoer hij 'tot in zijn botten' het 'oneindige, levende overal'.[49]

Soms kwamen er 's avonds kinderen uit naburige dorpen over de vloer om samen met de tweeling spelletjes te doen. Dietrich verbaasde vaak met zijn felle, ijverzuchtige karakter. Hij speelde om te winnen, in elk geval als het spel er eerlijk aan toeging. En hij was niet zelden een winnaar die de aandacht trok: op zekere middag kwam hij thuis met een krans van wilde bloemen en katoengras die hij voor zichzelf had gemaakt. Toen Klaus zijn vlasblonde, als een klassieke olympiër gekroonde broer in het oog kreeg, dreef hij ongenadig de spot met hem. Een opgelaten Dietrich wist niet hoe snel hij de lauwerkrans moest afzetten.[50]

Friedrichsbrunn zou altijd een plaats blijven waar Bonhoeffer zich emotioneel mee verbonden voelde en waar hij zolang hij leefde naar terug zou gaan. Op de negentigste verjaardag van zijn grootmoeder Julie escorteerde hij haar en twintig gasten op een flaneertocht van acht kilometer langs berken en sparren van Ramberg naar Viktorshöhe, waar je vanaf een massieve, met planken afgetimmerde uitkijktoren kon genieten van een adembenemend uitzicht op de heuvels en bossen, die aan de horizon overgingen in

---

[47] Bonhoeffer, *DBW*, deel 7, p. 180.

[48] Sabine Leibholz, 'Childhood and Home', p. 25.

[49] Bonhoeffer, *DBW*, deel 7, pp. 97-98.

[50] Sabine Leibholz-Bonhoeffer, *The Bonhoeffers*, p. 33-34.

de verre vlakten van Saksen. In zijn laatste brieven, die Bonhoeffer schreef in een gevangenis van de Gestapo, beschreef hij momenten dat hij liggend op zijn rug 'naar de wolken keek die langs de blauwe hemel dreven en luisterde naar de geluiden van het bos'. Hij zei dat dit soort herinneringen en indrukken, niet minder dan de plaatsen zelf – en niet alleen het oostelijk Harzgebied maar ook het Middelgebergte, zoals het Thüringer Woud en het Wesergebergte – 'mij hebben gemaakt tot wie ik ben'.[51]

Deze dagen in de Harz waren intens maar ordelijk. Twee bedienden en een butler zorgden ervoor dat de kaarsen in de luiken bleven branden en als het donker werd staken ze de muurarmen en binnenkandelaars aan. Het brandhout lag netjes opgestapeld bij de kachel. Het huis zou pas in 1943 op het elektriciteitsnet worden aangesloten, maar tegen die tijd zou alles uit elkaar gespat zijn; het samenzijn met het gezin, de avondjes met muziek en sketches, de wandelingen naar de *Feuerturm*, de dagen van lezen en luieren. Alles.

In maart 1918 meldden Walter en Karl-Friedrich zich aan als vrijwilligers voor militaire dienst in het Duitse leger, de landstrijdkrachten van de overgebleven Duitse monarchie.[52] Het bleek achteraf het laatste jaar van de Eerste Wereldoorlog te zijn. Beide broers, die zich inschreven bij de infanterie, namen deel uit een gevoel van heldhaftigheid en idealisme. Karl-Friedrich ging met een rugzak vol medische naslagwerken van huis. De inhoud van Walters ransel bestond uit boeken en aantekeningen over de natuur. Anders dan Karl-Friedrich keerde Walter niet terug van het front. Tijdens het Voorjaarsoffensief van luitenant-generaal Erich Ludendorff tegen de Fransen en Britten explodeerde er een granaat in Walters colonne.[53] Hij raakte gewond aan beide benen. Hij crepeerde enige tijd in een veldhospitaal voor hij op 28 april bezweek aan een infectie, nauwelijks een maand na zijn registratie. Ook Karl-Friedrich liep in de oorlog verwondingen op, maar minder ernstige.[54]

Walter was een sympathiek mens. Hij hield van het buitenleven. Op Friedrichsbrunn was hij het meest in zijn element. Daar had hij de gewoonte om voor het krieken van de dag naar buiten te gaan, gewapend met een thermosfles, verrekijker en notitieblok. Hij kende de lokale boswachters bij naam en was er altijd voor te vinden om de dorpelingen op

---

[51] Bonhoeffer, *DBW*, deel 8, p. 294.

[52] Sabine Leibholz, 'Childhood and Home', p. 30.

[53] Karl Bonhoeffer geciteerd in Leibholz-Bonhoeffer, *The Bonhoeffers*, p. 18.

[54] Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*.

jacht te vergezellen, hoewel hij zichzelf er nauwelijks toe kon zetten de loop van zijn geweer op een hert of wilde beer te richten. Hij kon uren onder een bepaald bosje ten noorden van de stad met uitzicht over de velden naar de vogels zitten luisteren en repeteerde hun geluiden op zijn fluitje. Een exemplaar van Brehms *Life of Animals* lag altijd open op zijn schrijftafel, als een soort familiebijbel. Dietrich voelde zich onder de blote hemel altijd het meest verbonden met zijn oudere broer.[55]

De familie, die hoegenaamd geen persoonlijke tragedies had meegemaakt, wist nauwelijks met de dood van Walter om te gaan. Dietrich had in de oorlogsjaren vrij onverschillig tegenover de ellende van zijn landgenoten gestaan. Toen de 'rapenwinter' van 1916-1917 genadeloos huishield met zijn ontzaglijke ontberingen en rantsoeneringen – hetzelfde jaar dat Ludendorff de natie had opgeroepen tot een 'totale oorlog' – schreef Dietrich aan zijn grootmoeder over een diner dat onlangs aan de Wangheimstrasse was gegeven. Het had bestaan uit worstsoep, geroosterd kalfsvlees, botvis uit de Oostzee bij Boltenhagen, verse asperges en worteltjes, gekonfijt fruit, cheesecake en 'zeer goede wijn' – 'een behoorlijke hoeveelheid zelfs'. Bij het ontbijt de volgende ochtend werden ham en eieren, brood, zoete boter en koffie geserveerd.[56]

Slechts een paar weken na Karl Bonhoeffers vijftigste verjaardag werden er op een stralende voorjaarsochtend in Grunewald twee telegrammen – over iedere zoon een – afgeleverd. Sabine herinnert zich dat haar vader lijkbleek werd en zich schielijk terugtrok in zijn studeerkamer. Daar bleef hij voor haar gevoel uren zitten, 'voorover gebogen, … zijn gezicht verborgen in zijn handen'.[57] Niemand had hem ooit zo radeloos verdrietig of hoe dan ook emotioneel meegemaakt. Het zou niet lang duren voor hij een stoïcijnse houding aannam en zijn smart voor zichzelf hield, maar jarenlang kon hij het niet aan om iemand Walters naam te horen noemen. Het heeft tien jaar geduurd voor hij weer in het Nieuwjaardagboek schreef, wat altijd een vaste gewoonte van hem was.[58]

De ochtend dat Walter naar het front was vertrokken was Paula een stuk naast de trein mee gehold terwijl die langzaam het station van Thale uit rolde. Ondertussen riep ze haar zoon onophoudelijk toe: 'We worden al-

---

[55] Bonhoeffer, *DBW*, deel 7, p. 93.

[56] Bonhoeffer, *DBW*, deel 9, p. 19-20. In een brief van 9 februari 1920 had hij het over coupons voor broodrantsoenen en een fiets die waren gestolen uit het huis in Friedrichsbrunn.

[57] Sabine Leibholz-Bonhoeffer, *The Bonhoeffers*, p. 17.

[58] Schlingensiepen, *Dietrich Bonhoeffer*, p. 13.

leen door ruimte van elkaar gescheiden!' Na het bericht van zijn dood viel ze ten prooi aan zo'n ernstige depressie dat ze ten slotte het huis verliet om de kinderen de aanblik van haar hartzeer te besparen. Ze verbleef meer dan een maand in het huis van de familie Schönes en werd verzorgd door haar echtgenoot en een collega van hem. Paula lag in bed met Walters laatste brief stijf tegen zich aan gedrukt.[59] 'Iedere minuut van de lange dagen en nachten denk ik vol verlangen aan jullie, mijn geliefden', had hij geschreven toen hij in het veldhospitaal lag. 'Liefs van ver weg.'[60]

De twaalfjarige Dietrich was volledig overrompeld. Hij had Walter de avond voor zijn vertrek tijdens een feestelijk diner een serenade gebracht met een vertolking van 'Nu wensen we je dan Gods zegen op je reis', waarbij hij zichzelf had begeleid op de piano.[61] Later zou Bonhoeffer in Walters leven 'een vroege vervulling door de dood voor een hoger doel' zien. Maar toen het gebeurde leek de werkelijkheid, die eens zo mooi en zuiver was, aan scherven geslagen en die werkelijkheid zou nooit meer zonder verdriet zijn. Het naadloze weefsel van dagelijksheid en eeuwigheid was uit elkaar gescheurd.[62]

'Wat is er van de menselijke natuur geworden?' vroeg zijn oom Von Hase in de grafrede. 'De wind van de dood blaast eroverheen en in minder dan geen tijd keert het stof tot de aarde terug.'[63]

Karl-Friedrich keerde bitter en gedesillusioneerd terug van het front. Hij koesterde een heftige vijandigheid jegens de monarchie en verklaarde zichzelf socialistisch en een bewonderaar van de Engelse arbeidersbeweging. Hij nam demonstratief de kritiek van Ludwig over dat God niet meer dan een projectie is van het menselijke verlangen naar alwetendheid, en weigerde aan kerstvieringen deel te nemen. Nog schokkender voor Dietrich en Sabine was zijn openlijke afkeuring van de muziekavondjes van het gezin, die Karl-Friedrich wegzette als kleinburgerlijke franje van ongetalenteerde mensen. Volgens hem was het pure verspilling van geld dat beter gebruikt kon worden om muzikanten uit de arbeidersklasse[64] te ondersteunen.

---

[59] Sabine Leibholz, 'Childhood and Home', p. 30.

[60] Schlingensiepen, *Dietrich Bonhoeffer*, p. 13.

[61] Sabine Leibholz, "Childhood and Home," p. 30.

[62] Bethge, 'Nawoord van de uitgever bij de Duitse editie', p. 228.

[63] Sabine Leibholz-Bonhoeffer, *The Bonhoeffers*, p. 19.

[64] Bonhoeffer, *DBW*, deel 7, p. 82.

Niet lang na Walters dood kondigde Dietrich aan dat hij theoloog wilde worden.[65] Krap dertien jaar oud, maar geen spoortje twijfel over de juistheid van die keuze.

Er was enige tijd sprake geweest van een carrière als concertpianist. Hij kon zo voortreffelijk van het blad spelen dat iedereen hem uitkoos als begeleider op de piano tijdens de zaterdagse muziekavondjes.[66] Toen hij acht was speelde hij kamermuziek met Karl-Friedrich als cellist en Klaus als violist. Ook begeleidde hij zijn moeder als ze haar geliefde Gellert-Beethoven liederen zong – ingetogen, weemoedige hymnen geïnspireerd op de poëzie van Christian Fürchtegott Gellert – en andere liederen uit de periode van de Romantiek. Op kerstavonden traden moeder en zoons op in de beurtzang 'De Drie Koningen' van de epifanie van Carl August Peter Cornelius en brachten adventsliederen ten gehore uit de tijd van Alexander von Humboldt en Felix Mendelssohn: 'De Ster schijnt met standvastige straling / naar Bethlehem de koningen tuigen / alwaar zij hun knieën buigen / voor het kind in Maria's armen.'[67] Als cadeau voor zijn ouders componeerde Dietrich een vocaal stuk gebaseerd op Psalm 42: 'Wat buigt gij u neder, o mijn ziel! en zijt onrustig in mij? (…) Hoop op God' (Statenvertaling). Hij bewees zelfs nog beter te zijn in het maken van arrangementen, getuige zijn 'triosetting' van Franz Schuberts 'Gute Ruh' (Rust zacht) uit de populaire negentiende-eeuwse liederencyclus *Die schöne Müllerin*.[68] Altijd te porren voor een optreden, kreeg hij zelfs zijn padvindersgroep een keer in de

---

[65] In een curriculum vitae dat Bonhoeffer schreef voor zijn studentensociëteit aan de Universiteit van Tübingen, waar hij zijn eerste studiejaar deed, schreef hij: 'Het was voor mij vanaf mijn dertiende jaar al duidelijk dat ik theologie zou gaan studeren.' Geciteerd in von Hase, 'Turning Away from the Phraseological to the Real', p. 594.

[66] Sabine Leibholz-Bonhoeffer, *The Bonhoeffers*, p. 34.

[67] Eigen vertaling van auteur. 'Beethoven componeerde de Gellert Liederen in een turbulente periode van zijn leven. In een brief in 1801 aan Dr. Franz Wegeler vinden we de vroegste vermelding van de componist over zijn toenemende doofheid, die hem uiteindelijk in een vrijwel volledig isolement zou brengen. Dit hartzeer, in combinatie met de teleurstelling over zijn onbeantwoorde liefde voor een "lief, innemend meisje" (hoogstwaarschijnlijk de Gravin Giulietta Guicciardi, een van Beethovens leerlingen en degene aan wie hij zijn Mondschein Sonate, Opus 27 no. 2 heeft opgedragen) kan een verklaring zijn voor zijn tijdelijke belangstelling voor religieuze thema's zoals de poëzie van Gellert, of "Christus am Ölberg" (Christus op de Olijfberg), die hij in 1803 componeerde.' Bron: 'Ludwig Van Beethoven', http://www.classical-archives.com/work/4590.html#tvf=tracks&tv=about (online sinds 22 maart 2011).

[68] Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*.

houding tijdens een geanimeerde repetitie van zijn favoriete improvisaties.[69]

Zijn passie voor muziek deed uiteindelijk onder voor de passie die zich roerde als hij nadacht over God of in de theologische werken van zijn oom Von Hase las. Zijn beslissing werd nog bevestigd door Leonid Kreutzer, de befaamde docent aan het Berlijns conservatorium. Dat gebeurde nadat Dietrich auditie had gedaan voor een van de felbegeerde opleidingsplaatsen in deze opleiding. Kreutzer kende het gezin Bonhoeffer goed. Hij was een regelmatige bezoeker van hun muzikale avonden. Hij mocht de jonge Dietrich en was genoeg onder de indruk van zijn muziektechnische vaardigheden om hem toe te laten tot het conservatorium. Maar hij liet de ouders weten dat hun zoon niet die specifieke 'expressieve uitstraling' had en gaf een negatief advies ten aanzien van een carrière in de muziek. Bovendien had hij zijn twijfels of Dietrich werkelijk een loopbaan als concertpianist ambieerde en of hij zich wel ten volle rekenschap gaf van de eisen en discipline die hiermee gepaard gingen.[70]

Voor moeder Paula kwam de beslissing van haar zoon om theoloog te worden niet als een grote verrassing. Ze had zijn focus op existentiële vragen allang opgemerkt. Op een familiekiekje zijn de jongere kinderen in de tuin te Breslau te zien, 'spelend tijdens een doopceremonie'. Het gezicht van de 'spichtige kleuter in een witte linnen knickerbocker die naast zijn gouvernante zit, weerspiegelt een intense concentratie, bijna alsof hij wil zeggen: "wat mooi en plechtig is dit!"'

Sabine verbaasde zich over de ceremoniële houding van haar tweelingbroer en stond erop dat anderen zich precies zo gedroegen als ze kerkje speelden.[71] Zoals reeds vermeld had Dietrich van zijn moeders kant een heel tastbaar gevoel voor religie overgeleverd gekregen: zijn grootvader was kapelaan geweest aan het hof van Keizer Wilhelm II in Potsdam en zijn overgrootvader – de bejaarde theoloog op het schilderij – was een collega van Hegel, die immer trouw was aan 'het oude, ware verbond van vrijheid en christendom'.[72] En op de matinees die Paula's moeder, Clara Kalckreuth von Hase, in Breslau organiseerde, werden theologen net zo gewaardeerd

---

[69] Bonhoeffer, *DBW*, deel 9, p. 31.

[70] Idem, p. 46.

[71] Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: Zijn leven in beeld*, p. 24.

[72] Karl August von Hase had aanzienlijke bekendheid gekregen met zijn lijvige werk *The History of the Christian Church* (*Kirchengeschichte: Lehrbuch zunächst für akademische Vorlesungen*, 1834). Overigens omvatten zijn vele geschriften ook populaire en opbouwende biografieën van Franciscus van Assisi, Catharina van Siena, de Maagd van Orleans, Savonarola en Thomas Münzer.

als andere geleerden en kunstenaars. Er zaten via zijn vaders kant zelfs godsdienstige mensen (swedenborgianen, volgelingen van de Zweedse mysticus Borgius Swedenborg) in Bonhoeffers familie: officieren, schilders, beeldhouwers, artsen, burgemeesters en graven.

Dietrichs oudere broers hadden daar echter totaal geen boodschap aan toen ze van zijn plannen hoorden. Niet alleen was Karl-Friedrich inmiddels overtuigd atheïst, Klaus was een fervente Weimar-liberaal geworden die vriendschapsbanden aanknoopte met Russische immigranten en beschouwingen schreef over internationaal recht. Beide broers waren van mening dat godsdienst een stoorzender was voor de urgente taak om gelijkheid en mensenrechten te bevorderen. Ze waren niet slechts verbaasd, maar ontsteld over het nieuws, en – als echte zoons van hun vader – waarschuwden zij Dietrich dat een carrière als theoloog hem zou vervreemden van de werkelijkheid.

'Kijk nou eens goed naar de kerk', hamerden ze. 'Een walgelijker instituut is nauwelijks voorstelbaar.'[73]

Dietrich reageerde met een onaangedaan: 'In dat geval zal ik de kerk hervormen.'[74]

Op vijftienjarige leeftijd las hij *Origin and Beginning of Christianity*, het werk in twee delen van Eduard Meyer, en werd daar zo enthousiast van dat hij voortaan alles ondertekende met 'Dietrich Bonhoeffer, theol.'

Met het salaris dat Karl Bonhoeffer in Berlijn verdiende kon hij zich niet alleen het buitenhuis in Friedrichsbrunn permitteren, maar ook vakanties met het hele gezin naar resorts die populair waren in de hoogste middenklasse. Een van hun favoriete plekken was Boltenhagen, een badplaats aan de Baltische Zee. Daar speelde Dietrich in het ondiepe water vlak bij de golfbreker, waar hij kwallen telde en grootse zandkastelen bouwde met verdedigingswallen en slotgrachten. Op een zomerse middag werd eens zijn aandacht getrokken door twee laagvliegende watervliegtuigjes die terugkeerden van een patrouillevlucht. Hij werd helemaal in beslag genomen door de brullende motoren en het beeld van de vliegtuigjes die naast elkaar onder de midzomerzon vlogen. Plotseling trok het vliegtuigje dat het dichtst bij de kust vloog ineens op, terwijl de andere, die verder boven het water vloog, zijn koers over de Gross Schwansee naar de landingsbaan dicht bij Pohnstorfer Moor vervolgde. Dietrich dacht eerst dat de ene piloot een acrobatische manoeuvre uithaalde, zo'n stunt die hij als kind wel had ge-

---

[73] Eberhard Bethge in een gesprek met de auteur, mei 1992.

[74] Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*.

zien bij de vliegshows in Grunewald. De waarheid was echter dat er iets niet goed ging. Kort nadat de steile klim was ingezet begon het toestel te sputteren en raakte het in een overtrokken vlucht, voor het in een wilde spiraal naar beneden zigzagde en hooguit tien meter voor de kust in een zee van vlammen neerkwam.

Samen met de andere ooggetuigen liep Dietrich naar de plek des onheils. In het ondiepe water lagen overal stukken van de vleugels, de vliegtuigromp en de cockpit. Er waren snel reddingswerkers ter plaatse om het verminkte en verbrande lichaam van de piloot te bergen.

Dietrich viel die avond snel in slaap, totaal uitgeput van de gebeurtenissen van die dag. Maar even na middernacht werd hij met een schok wakker. Hij kon niet naar zijn moeder toe, want zij had de kinderen onder de hoede van hun kindermeisjes vooruit gestuurd en was zelf nog in Berlijn. Buiten kolkte de donkere zee met onheilspellend geweld. De tafels en strandstoelen werden bedolven met een dikke laag zand en de branding die op het strand beukte spoelde de zandkastelen met verdedigingsmuren weg. Toen een luik dat niet goed dicht zat met een klap door de wind tegen de muur werd geslagen, ging Dietrich rechtop in bed zitten. Het beeld van de verschoeide wenkbrauwen van de piloot spookte door zijn gedachten.[75]

Ondanks de akelige gebeurtenissen van die lente en zomer waren Dietrichs dagboeken en brieven in de herfst van 1918 opnieuw een opsomming van familiegenoegens en voorrechten geworden. Hij schrijft over kostbare leesuren – een biografie over Beethoven, *Der Stechlin* van Fontane, *Die schwarze Galeere* van Wilhelm Raabe, *Knulp* van Hermann Hesse, *Der Werwolf* van Alexis, *Strijd om Rome* van Felix Dahn, *Gesprekken met Tolstoi* van J. Enero-mo en de roman *Ein Jäger und Kriegsroman aus dem Grenzland* van Ferdinand von Raesfeld. De brieven die hij in deze vakantiemaand schreef staan vol overpeinzingen over zijn zorgeloze verkenningstochten. Op zaterdagmiddag gingen Sabine en hij met hun moeder naar muziekuitvoeringen bij de Staatsopera Unter den Linden. Als dat er niet inzat was hij er ook voor te vinden om in het gezelschap van zijn gouvernante, Käthe Horn, een bezoek te brengen aan een museum of galerie.[76]

Bonhoeffer had een sportieve aanleg, die hij verzilverde met tennissen, dansen en skiën. Maar hij hield niet van georganiseerde sportevenementen. Wat ze verder ook voor exclusieve voorkeuren hadden, de meeste Grune-

---

[75] Bonhoeffer, *DBW*, deel 9, p. 21-22.

[76] Idem, p. 46.

walders genoten net zo van de voetbalwedstrijden van het thuisteam, *Berlin Hertha*, als de pakweg dertigduizend toeschouwers in het Gesundbrunnen Stadium (ook wel bekend als de *Plumpe*, naar de ouderwetse waterpomp die bij de ingang van het stadion stond) die dubieuze liederen zongen en met vlaggen zwaaiden. (Hertha zette van 1925 tot 1933 prima prestaties neer: de club stond in die periode zes keer in de finale van de nationale kampioenschappen en ging in 1930 en 1931 met de titel van de Bundesliga naar huis.) Maar het competitieve trekje dat Dietrich van jongs af had laten zien, kwam bij dit soort spektakels niet naar boven.

Dietrich Bonhoeffer op het Grunewald Gymnasium, vierde van rechts, 1920-21. De vijfde van links is Maria Weigert; ze zit rechts van de docent, Willibald Heiniger

In zijn studietijd stak Dietrich zijn tomeloze energie meer in kunst dan in sport. In het examenjaar van de middelbare school speelde hij de hoofdrol in Goethes *Egmond*, met als tegenspeelster Ulla Andreae in de rol van Clärchen. Ulla Andreae was het nichtje van de Duitse minister van Buitenlandse Zaken, Walther Rathenau, die de première bijwoonde. Enige weken daarna werd hij om het leven gebracht door ultranationalistische militairen. (Bonhoeffer schreef aan zijn grootmoeder dat hij op de ochtend van 24 juni 1922 een 'vreemd geknal op de binnenplaats' hoorde. Hij had geen idee dat dit geweervuur was en dat 'een bende rechtse, Bolsjewistische schurken' zijn

buurman op weg naar het ministerie in een hinderlaag had gelokt.)[77]

Theater, literatuur, vreemde talen leren (vooral met zijn docente Frans, Fräulein Lindauer) en gevoelige romans lezen, waren grote passies van Bonhoeffer.[78] Hij was altijd in voor een sportieve prestatie, maar nog meer voor inspanningen die de geest, de zintuigen en ten slotte de ziel stimuleerden.

Met het thuisonderwijs in het geïmproviseerde leslokaaltje naast de keuken, had Paula de kinderen een bewonderenswaardige voorbereiding gegeven op de woelige jaren die in het verschiet lagen. Ze blonken allemaal uit op de middelbare school en legden hun toelatingsexamens voor de universiteit af met betere resultaten dan de meesten van hun klasgenoten. Met name Dietrich was vergevorderd. Hij begon op het Friedrich-Werdershes Gymnasium aan de middelbare school, waarna hij in 1918 op twaalfjarige leeftijd overging naar het Grunewald Gymnasium. (Toen het voor Sabine tijd werd om haar moeders klaslokaal te verlaten ging ze naar een meisjesschool die werd geleid door Fräulein Adelheid Mommsen, dochter van de grote classicus en Nobelprijswinnaar Theodor Mommsen.)[79] Dietrich rondde tegen zijn zeventiende verjaardag de middelbare school af, twee jaar eerder dan het gros van zijn klasgenoten en jonger dan al zijn andere broers en zussen. In maart 1923 voldeed hij aan de toelatingseisen van de *Abitur*, waarmee hij zich verzekerde van een studieplek aan een Duitse universiteit. Hij haalde voor alle vakken hoge cijfers, behalve voor Engels en schoonschrijfkunst. Verder kreeg hij lovende aantekeningen voor 'zingen', hoewel zijn gemiddelde score het hoogst was voor gymnastiek en gedrag.[80] Grieks en Latijn beheerste hij vloeiend, Hebreeuws en Frans voldoende. De komende vijf jaar zou hij Italiaans, Spaans en Engels leren. In zijn drieduizend woorden tellend inschrijvingsessay getiteld 'Catullus en Horatius als Lyrische Dichters' koos hij Catullus, 'de zoon van een welgestelde, aristocratische familie in Lombardije' die 'van alles zijn passie maakt' als zijn grote favoriet. 'Gedachten, hoe indrukwekkend ook, vervagen', schreef Bonhoeffer als besluit, 'maar grootse emoties zijn eeuwig.'[81]

---

[77] De 'bende' waren in werkelijkheid twee voormalige officieren, leden van de antidemocratische Organization Consul. Bonhoeffer, *DBW*, deel 9, p. 49.

[78] Idem, p. 46.

[79] Sabine Bonhoeffer-Leibholz, *The Bonhoeffers*, p. 12-13.

[80] Bonhoeffer, *DBW*, deel 9, p. 53-54.

[81] Idem, p. 214.

Marsh heeft archieven geraadpleegd die eerder ontoegankelijk waren en toont een heel andere Bonhoeffer. Hij belicht kanten die andere biografen hebben laten liggen. Briljant!
Los Angeles Review of Books

Hartverscheurend! Een excellente biografie, een geweldig boek en 'a hell of a story'!
The Wall Street Journal

...weet met een voortreffelijk oog voor detail Bonhoeffers excentriciteit in woorden te vangen.
Christian Today

Deze biografie van Dietrich Bonhoeffer (1906-1945) is gebaseerd op nieuw, uitgebreid onderzoek. Charles Marsh beschrijft de complexe persoonlijkheid van Bonhoeffer in een gedetailleerd en intiem portret. We zien hoe Bonhoeffer zich van geniale theologiestudent ontwikkelde tot een bevlogen Godzoeker in een duister wordend Europa.
Tijdens zijn verblijf in Amerika, waar hij getuige was van de discriminatie van de zwarte bevolking, onderging hij een spirituele transformatie: van beoogd academisch theoloog in Amerika tot de discipel die inzag dat zijn roeping (tot navolging) in Duitsland lag. Als geen ander sprak hij zijn afkeuring uit over de behandeling van de Joden door het naziregime. Daarmee werd hij een van de grootste luizen in de pels van Hitler.

NUR 700
ISBN 978 90 435 2405 6
9 789043 524056

uitgeverij KOK